

Ғылым тағам

— рухани-танымдық журнал

Шығанақтың ақ тарысын көзіндей сақтап жүр

Бабаларымыздан қалған қандай мұра болмасын, оны көзіндей қылып сақтаған, әспеттеп аялап ұстаудың арқасында қазіргі ұрпақтарына жетеді. Кезінде есімі елдің аузынан түспеген Шығанақ Берсеевтің ақ тарысы осымен үш рет жоғалып, барып қайта пайда болғанын біреу білсе, біреу білмейді. Шығанақтың өзі алған өнімнен қалған ақ тарының тұқымы көзінің қарашығындай сақтап жүрген ақтөбелік Жармұхан Сәкен Хамитұлында ғана бар. Ақ тарыны егіп, көбейту жағын көкसेген Сәкен Хамитұлы еңбек жолын Ойыл ауданының Ойыл совхозында бас агрономдықтан бастаған. Шығанақтың ақ тарысының қалай жоғалып, қалай пайда болғаны туралы ол кезінде ауыл ақсақалдарынан естіген екен.

Құрғақ жерде дұрыс сақтаса тарының өнімділігі кемімей 85 жылға шыдайды екен. Басына түскен қиындықтан соң, Қоңыратқа кетуге бел байлаған Шығанақ Берсеев болашақты ойлап, екі кеспек тары дөнін қыстауының ішіне және «Елемес шоқының» баурайына — екі жерден ұра қазып, арасын 500 метрдей етіп, 10 пұттан көміпті. Кейін елге оралған соң Шығанақ 1931-33 жылдары аштықта көмбені тауып алып, бұзылмаған 20 пұт тарыны балаларға көже қылады. Кейін 1936 жылдың наурызында өзінің үйін өзіне қайтып бергенде, сол жердегі көмбеге жасырған тағы екі кеспек тарыны қазып алады, егеді. Сөйтіп, 1938 жылы әр гектардан 37 центнерден өнім алады. Осылайша жоғалып кеткен тарыны қайта көбейтеді. 1940 жылы — 125 центнерден алып, Одақ бойынша үздік көрсеткішке жеткен. Осы табысы үшін диханға елдің ең жоғарғы наградасы — Ленин ордені берілді. Ал 1941 жылы өлгі көрсеткіш 150 ц, 1942 жылы — 175, жеткізіліп, 1943 жылы бүкіл биология ғылымын таңқалдырған 204 центнер жинады. Тары тұқымын мұқият іріктеп, көктемгі егісті дер кезінде жүргізу, егінді баптап-қуту, ысырапсыз ору арқылы ол осындай рекорд жасады.

Сол жылдары қызыл тарының Ойыл табиғатына келіңкіремейтінін аңғарып, әр тары дөнінің түрліше болатынын білген ол тұқымын жақсарту үшін қолмен теріп алған дөндерді ғана сеуіп, іріктеуге 5-6 жыл уақытын жұмсайды. Ақыры өмірге «Ақ тары» келеді. Шөліркеген адам сияқты суды аңсап жұтатын тарыны күніне 4 рет суарады. Атақты тарышы тұқымды сепкенде жерді 20 см-ден кем жыртпайтын, сосын жерді үш рет тырмалап, әбден тегістейтін. Ол тұқым себуді 7-8 күннен асырмайтын. Тұқымды сепкен бойда беті тегістеледі, себебі ылғал сақталуы керек.

Былайғы тарының 1000 дөнінің салмағы 5 грамм болса, Берсеевтің ақ тарысы 7-8 грамға жеткен. Дүйім ел таңданып, тіпті сенімсіздік білдіргенде тарышы «шығымдылықтың шегіне әлі жеткем жоқ» деген деседі.

1947 жылы бір ғана Ақтөбе облысында осы іспен 700 звено айналысыпты. Хрущевтің өзі бастаған тың игеру кезінде тек Ақтөбе облысы ғана, жыл сайын, мемлекетке 3 миллион пұт тары өткізіп тұрған екен.

Кейіннен Шығанақ өмірден озған соң, ақ тарысы тағы жоғалады.

АҚ ТАРЫНЫ ЖОҒАЛТПАЙЫҚ

1972 жылы Ақтөбе облысына Шымкенттен Василий Андреевич Ливенцов басшы болып келгенде, өзі агроном болған соң, ол кезінде даңқы жерді жарған Шығанақтың ақ тарысы туралы сұрайды. Егетін тұқым да қалмапты. Кейін Мәскеуге съезге барғанда Шығанақтың ерінбей, жалықпай бейнеттеніп дөнді іріктеп, бөлектеген дақылынан алынған ақ тары тұқымының Бүкілодақтық жетістіктер көрме залында тұрғанын көреді. 200 грамдық стақанда тұр екен. Таба

алмай жүргенім алдымнан шықты ғой деп қуанып, келген соң, Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаевқа шығады. «Осы тарыдан тұқым алып беруге жәрдемдесіңіз» деп өтінеді. Келесі жолы барғанда екеуі Л.И.Брежневке кіреді.

«Ұлы Отан соғысы кезінде ашаршылықтан құтқарған Шығанақтың ақ тарысы көрмеде тұр. 200 грамнан 20 грамм болса да алдырып беріңіз» деп сұрайды. Брежнев Қонаевтың жеке қадағалауында болсын деп, 20 грамм тарыны көрмеден алдыртыпты. Осылайша, атай қалап алған 20 грамм тары Ақтөбедегі тәжірибе станса директоры Александр Михайловтың қолына тапсырылған екен. Сол стансада егіледі. Көбейген соң ол дақылдың тұқымы Ойыл ауданының (Амангелді, Ш. Берсеев, Құрман, Ойыл, Саралжың совхоздары) 5 шаруашылығына жеткізіледі. Сөйтіп Шығанақтың ақ тарысы 30 жылдан кейін қайта елге оралады. 1972-1985 жылдар аралығында Ақтөбе облысында ақ тары егіліп, өнімдер алынған.

— Көзкөрген ақсақалдардың айтуынша, Шығанақтың тарысының көлемі бұршақтай болыпты. Өсіп тұрғанда биіктігі атты адамның үзеңгісінен асқан, кей жерлерде атты адам көрінбейтін болыпты. Шығанақ тарыны қолмен сеуіп, қол орақпен орып, жинаған. Мен агроном боп жүргенде Ойыл совхозында барлығы 160 гектар жерге тары егілді. Сонда біз тары егуге арналған жерді аударып, қопсыту, органикалық тыңайтқыш себу сияқты шаруалардың бәрін техниканың күшімен жасадық. Қыс бойы қар тоқтатылған жерде көктемде ылғал жауып, тарыны себеміз. «Волжанка» деген агрегатпен 10 күн сайын суарамыз. Тарының дәні ұсақ болғандықтан, піспей, көксағал күйінде шабады. Пісіп кетсе, сусылдап, шашылып қалады. Нива комбайнын жіберіп, орған соң, дестеге салынады. 10 күннен соң, жиналады. Сөйткен күннің өзінде, ең жоғарғы көрсеткіш Кералы деген егін алқабынан 1 гектардан 30 центнерден өнім алдық. Кералыда 120 гектар алқапқа тары егілген еді. Содан 1984 жылғы өнімнен 10 келідей алып қалған едім. 33 жылдан бері соны сақтап жүрмін. В. Ливенцов 1985 жылы зейнеткерлікке шығып, Мәскеуге көшіп кеткен соң, тары егу тоқтап қалды, — дейді Сәкен Хамитұлы.

«Бидайдан бір тамғанда, тарыдан екі тамады», «Кеспе көже күн батқанша, бидай көже ел жатқанша, тары көже таң атқанша», дейтін қазақ тарыны жақсы көрген. Үлкендер тары туралы айтқанда, «етке қоссаң — нан; су мен сүтке араластырсаң — қымыздай көже; үгіп майға салсаң — жент, әрі төтті, әрі нәрлі қазақ халуасы; қайнатып қуырып алып, ақтап жесең бірде — сусын, бірде — тамақ» деп тамсанып отыратынын білеміз. Еңбекті де еселеп өтейтін өнімі бар Шығанақтың ақ тарысын ешкім екпейді, тұқымы елде мүлде жоқ. Егуге ешкім мойнын бұрар емес.

Сәкен Хамитұлы 2016 жылы сәуір айында облыс әкімі Бердібек Сапарбаевтың қабылдауында болып, облыс бойынша суармалы алқаптарды қайта қалпына келтіру мәселесін айта келіп, көзінің қарашығындай сақтап жүрген ақ тарының тұқымын көрсеткен. Ендігі жерде өз қолындағы Шығанақтың ақ тарысының тұқымын жоғалтып алмай, қайта егу қолға алынса деген ұсынысын жеткізген болатын. Агрономияда тарыны «жауынгер дақыл» деп атайды. Өйткені, тары-стратегиялық дақыл. Сақтау мерзімі ұзақ, әрі ішіндегі қоректілігі жоғары. Адам ағзасына пайдасы көп микроэлементтер бар. Тарыны сорпаға салғанда тамақтың қоректілігі артады. Қазір Ойыл ауданында тек қызыл тарыны егіп жүр.